

УДК 340.15:340:008

Михайло Рязанов,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції

Національного університету «Одеська юридична академія»

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРАВДА» ТА «ПРАВО» В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ

Статтю присвячено аналізу відображення в слов'янській правовій ментальності почуття правди. Показано, що ідея правди була найтіснішим чином пов'язана з уявленнями про справедливість, у тому числі справедливість як закон влади. Виявлено, що в слов'янській правовій культурі термін «правда» є ширшим за поняття «право», оскільки є сенсом життя – «жити по правді». Показано, що пошук правди, бажання побудувати «державу правди» є одним з основних фрагментів в українському національному ментальному фонді.

Ключові слова: слов'янське право, правова спадщина, правда, ідеал правди, православ'я, справедливість, законність, візантійський вплив.

Постановка проблеми. З огляду на те, що право Візантії сприймається як найбільш досконала, зразкова правова система, як «писаний розум», рецепція римського приватного права знайшла свій вияв також на території українських земель. У цій площині цікавим моментом є розгляд правової спадщини як сукупності зв'язків, відношень і результатів правового розвитку минулих історичних епох у межах окремо взятої правової культури. Із цього постають пошуки правових рішень вітчизняних проблем у юридичній спадщині наших предків.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз цієї проблеми привертав увагу вчених-теоретиків у різні періоди, у яких формувалися різні, часто навіть протилежні, бачення її розв'язання. Перші фундаментальні дослідження в цій сфері були зроблені В.В. Богішичем, М.Ф. Владимирським-Будановим, М.С. Грушевським, М.Я. Данилевським, М.А. Д'яконовим, Ф.І. Леонтовичем та іншими авторами. Вони обстоювали думку про культивування національних слов'янських традицій, необхідність їх дослідження з пристосуванням до існуючих реалій.

Сучасними послідовниками цих ідей є О.М. Атоян, М.А. Дамірлі, М.І. Козюбра, Ю.П. Лобода, П.П. Музиченко, Ю.М. Оборотов, В.М. Синюков, О.Ф. Скакун, Н.Е. Толкачова та інші дослідники. У своїх наукових пошуках кожен із них відстоює позицію про необхідність відродження й вивчення слов'янської правової культури, її самобутності, духовної цілісності як реального феномена вітчизняної правової культури.

Мета статті полягає в поглибленні сприйняття державних і правових традицій України, обґрунтуванні важливості відродження ідеї слов'янської самобутності, а також неповторності шляху розвитку слов'янської спадщини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Знайомство з візантійським законодавством на Русі почалося у час військових набігів київської дружини та подальшого укладення мирних договорів із правителями Візантії. Воно тривало в ході ведення торгових справ та пов'язаних із цим промислів, проте найбільш стійким і результативним каналом залучення до візантійської культури став християнський церковний клір. Спочатку він був представлений греками й вихідцями з південних слов'ян, які саме познайомили київських слов'ян із канонічними елементами візантійського законодавства (церковного права).

Прийняття християнства Руссю (988 р.), засвоєння християнської культури, більш тісне спілкування з Візантією та іншими країнами здійснило справжній переворот у всіх сферах правового життя Стародавньої Русі. З християнством на Русь прийшла церква зі своїми канонічними законами, зі своїми служителями, починаючи з митрополитів-греків та закінчуючи духовними особами менш високого рангу, які склали утворену еліту суспільства, що прагнула до вдосконалення права Київської Русі.

Питання про джерела договорів Русі з Візантією обговорюється на сучасному етапі розвитку науки. Так, Н.А. Максименко

вважає, що з прийняттям християнства на Русі рецепція візантійського права була неминуча, оскільки християнство прийшло до нас не лише як релігія, а й як церква з власними установами, правилами поведінки та законами. Тому християнство впливало певною мірою на кримінальні правовідносини. Як у Візантії, так і на Русі духовенству було надано право суду.

Візантійські юридичні норми не відповідали тогочасним реаліям життя. Зіткнувшись з очевидними протиріччями в системах правового життя, церковна влада не могла використовувати свою правову систему для розгляду кримінальних справ і покарання винних за візантійською традицією, а також для вирішення приватних цивільних справ, ґрунтуючись на інститутах візантійського права.

Наполегливі спроби церковної влади впровадити на Русі чужі їй норми візантійського права, а також саме знайомство князів із новими законами спонукали князівську владу зайнятися законотворчою діяльністю з метою правового регулювання тих суспільних відносин, які раніше існували лише у звичаях громадянського обороту (наприклад, різні договори) [1, с. 10].

Крім того, пристосування чужої правової спадщини до реалій слов'янського життя здійснювалось винятково в межах перекладів релігійних текстів і світських добутків, які містили юридичні норми. Д.С. Ліхачов стверджує: «Ставлення руських перекладачів і читачів до перекладної літератури було далеко не пасивним. Ці переклади межували з творчими переробками, а сам вибір перекладних добутків диктувався потребами тодішньої дійсності» [2, с. 11].

Пройшовши через руки давньоруських перекладачів, візантійські юридичні тексти за своїм змістом переставали бути візантійськими та навіть одержували нові назви. Більше того, їх зміст скорочувався, наповнювався додатками, новими положеннями, що часто протирічили змісту оригіналу. Усе це робилося для того, щоб пристосувати елементи правової культури Візантії до суспільних умов Русі, до правосвідомості руського суспільства. Давньоруські перекладачі фактично брали на себе функції правознавців.

Після падіння Візантійської імперії стала формуватися самосвідомість, заснована на переконанні про те, що слов'янське православ'я залишається єдиним оплотом щирої віри, а слов'янський народ – єдиним носієм богоодкровенної, православної віри.

Особливості правової культури виражені в суперечках дослідників про зміст поняття «правда». Найчастіше домінує підхід, згідно з яким це поняття є переважно світським і

політичним за змістом. Водночас аналіз релігійної культури Русі дає змогу зробити висновок, що аж до XVIII ст. ідея правди виникала у вітчизняній правовій культурі в контексті релігійного світогляду, ставши основним наповнювачем правових традицій слов'ян. При цьому, як зазначає С.В. Єфімова, багато філософів звертали увагу на досить сильний вплив Старого Завіту на свідомість руського православного люду [3].

Норми додержавного періоду, сприйняті як правові, що стали джерелом права, плавно врастають у «право», яке у свою чергу в слов'ян позначалося загальним терміном «правда». Правда – це «справедливість (як властивість праведника, а також як відповідність дій і вчинків вимогам моралі й права); установлення, принцип; правда-істина; чеснота, добрі справи, праведність; благочестя; виконання божественних заповідей, боргу; правість, правота, відсутність провини; добре ім'я; чесність; обітниця, обіцянка; присяга; веління, заповідь; постанова (установлення), правило; звід правил, закони; договір, умови договору; право; права; визнання прав; виправдання; суд; судове випробування; право суду; судові витрати, мито за заклик свідка; свідок; підтвердження, доказ; правдиві, справедливі слова, промови; правдивість, чесність; виправдання; справи, важливі обставини, питання». У такий спосіб словами «правда» чи «неправда» («кривда») можна було позначити практично будь-які діяння людини. Правда була об'єктом, тобто її можна було як надати, так і вимагати. Надання правди полягало у формулі принесення клятви або в справедливому ставленні до чого-небудь. А право вимоги правди полягало в яких-небудь випробуваннях або в киданні жереба, уповаючи на Божу волю. Правду можна було втратити, збивши систему координат поведінки.

У такий спосіб правда у слов'ян є багатомірним поняттям, що наповнює всі сфери життєдіяльності слов'янських народів змістом. При цьому варто зазначити, що правда також була законом у формальному розумінні, наповненим ідеєю правди. Ідея правди була найтісніше пов'язана з уявленнями про справедливість, у тому числі справедливість як закон влади.

У 1551 р. відбувся церковно-земський собор, що прийняв Стоглав – пам'ятник канонічного права, який відбив найбільш істотні риси вітчизняного світогляду XVI ст. У Стоглаві правда є синонімом Слова Божого, яке варто втілювати в практичному житті, тому виконання Слова Божого – також правда («всяка правда»). І.Ш. Шифман зазначає: «Правда є, за уявою епохи, основою й сут-

ністю державної влади та виконуваних нею владних, розпорядницьких і суддівських функцій» [4, с. 45].

Таким чином, православна традиція розводить поняття «правда Божа» та «Божественна правда», що дає змогу визначити правду Божу як правду внутрішню, суб'єктивну, а Божественну правду – як абсолютну [5, с. 102]. У православній культурі в суспільній свідомості ідея правди була еквівалентом поняття «ідеал». Правда Божа охоплює всі відносини людини з Богом. Бог – абсолютне й чисте буття, і цим зумовлюється його ставлення до людей. Божа правда виконує дві функції – виправляє та відплачує. Функція, що виправляє, є головним проявом Божої правди, а функція, що відплачує, другорядною й додатковою. Божа правда є однією з властивостей Божественної волі, вона є надзвичайно близькою до Божественної любові, тому святі отці Божу правду зазвичай називають людинолюбством. Отже, любов містить у собі правду, що розуміється як справедливість. Божа правда перебуває тим самим у виправленні того, що створив Бог, і в цьому її головне призначення.

Відплата ж тісно пов'язана з Божим судом. І при цьому також не можна обійти ідею правди, оскільки вона містить у собі ідею справедливого ставлення Бога до людини. Ця справедливість ґрунтується цілком на Божественному всевіданні й провидінні, що, звісно, перевершує самопізнання та самосвідомість людини, її проникнення у власний внутрішній індивідуальний світ.

Будучи вищим благом, правда втілює в собі досконалість, задоволення, а отже, її потрібно шукати й прагнути до неї, оскільки ідея правди наділена в православній культурі божественним змістом та є суспільним ідеалом. І це положення розширює межі правди й надає їй напруженого значення навантаження. Бог не лише встановлює світовий порядок, а й дає людині закони, за якими їй варто жити, приписує норми поведінки, інакше кажучи, вказує людині, що є правда та в чому її сенс. Тому той, хто погодить свою поведінку, спосіб життя з Божими заповідями, виявляється людиною праведною, а життя його стає праведним. Однак Бог, створивши людину за образом і подобою своєю, наділив людину також свободою волі. Тому людина може прийти до того, що її правда буде відмінною від Божественної. Звісно, у такому випадку людська правда вже не буде вважатися щирою, а життя такої людини – праведним. Бог, виокремивши людину з усього тваринного світу, поставив її над ним, надавши людині певну автономність. У цьому полягає постійна дихотомія Божественної правди та

правди людської як дихотомія сущого й належного. Насправді в християнській парадигмі є тільки одна правда – Божа. І якщо правда Бога є щирою, то будь-яка інша правда є брехливою й порочною, оскільки вона навмисно спотворює задум Божий.

Вічний пошук правди, бажання побудувати «державу правди» є одним з основних фрагментів у національному ментальному фонді. Ідеал правди став своєрідною коліскою української державності: правдою влаштувалося царство, правдою стали слухняні слуги государеві, правдою втішаються бідні й ті, що плачуть. Правдою в Стародавній Русі визначали чи ні всі діяння людини. Правду можна було надати, тобто поставитися справедливо, або принести клятву. Правду можна було загубити, втративши уяву про добро й зло, і погубити власною провиною. Людина могла жити «по правді», тому що вона – це Божі заповіді й церковні правила. І могла судитися «по правді», адже остання – це суд, а також судові випробування й навіть мито за закликання до суду свідка [6, с. 113].

В.М. Хачатурян вважає, що мотив боротьби правди й неправди, Прийшовши на Русь із Візантії, є основною ідеєю, що пронизує як церковну літературу, так і народну творчість. Будучи фундаментальною культурною установкою простого народу, мотив боротьби правди й неправди належав до апокрифічного світорозуміння. Це зумовлювалось тим, що свідомості народу в стародавні часи, а також у середні віки було властиво надавати факторам, які впливають на розвиток історії, надприродних сил [7, с. 143]. Антитезис «правда – неправда» є міфологічним конфліктом, що не належить до християнських установлень, проте не суперечить їм, легко вписується в християнську картину світу. Слов'янська державність, будучи православною, втілює й відстоює вищі, світорятівні цілі всупереч земним інтересам – багатству та владі. Для захисту сакральних цінностей державі необхідний «природний» цар, який одержав свій трон «у спадщину від прабатьків бажанням Божим», тому що тільки він і його народ істинно здатні служити правді. Обраний «бажанням бунтівної юрби» цар та його суспільство перебувають у різних площинах і вже не несуть жодної взаємної відповідальності за існування святої Русі. Давньоруське право статус князя не визначало жодним чином [8].

У Руській Правді князь ніде не був представлений як особа конкретних правовідносин. Навіть у випадках зазіхання на його майно він був присутній як надзаконна особа, конкретні правовідносини будувалися з нижчими за рангом особами. Це було

проявом тих сторін правосвідомості, які ставили князя вище закону й поза ним. Із цього постає персоніфікованість символу державної влади та національної честі в постаті «государя» в межах вітчизняної юридичної парадигми.

Розуміння законності у свідомості слов'ян нерозривно пов'язане з поняттям правди. Сягаючи корінням у період язичництва, взаємозумовленість законності й правди виробила в слов'ян своє, не менш тверде, розуміння «об'єктивної законності», а також бачення її принципів. Ф.В. Тарановський відносить це до всієї візантійсько-правової традиції, вважаючи її не менш значущою, ніж законність у її західному розумінні [9, с. 81]. Механізм вирішення міжстанового «перетягання ковдри» прав і свобод пов'язувався зі збереженням правди внутрішньої, заснованої на внутрішньому переконанні та пов'язаному з ним «побутовому переказі». Уже в наступній реконструкції цього синкретичного утворення вибудовується цілий синонімічний ряд: право, закон, справедливість. У Повісті минулих літ слова «право» й «правда» вживаються літописцем як рівноцінні: «<...> Изъгнаша Варяги за море, і не даша имъ данини, і почаша самі в себе володети, і не бе в них правди, і вьста родъ на родъ, і почаша воевати самі на ся. І реща самі в собі: пошучаємо себе князя, иже б володел нами й судив по праву <...>» [10, с. 14]. Саме «по правді» правлячий «природний государ» зобов'язувався вести політику, що забезпечувала всім православним християнам «тишу, спокій і благоденство». Наприклад, відомий державний діяч Стародавньої Русі Володимир Мономах надає особливого значення милостині у своєму «Повчанні». Він розглядав «милостиню велику» як «основу всякого добра», а отже, державного спокою. У «Повчанні» містяться незліченні заклики до правди, законності, людинолюбства. Кінцеві інтереси подібних наставлянь зосереджені на тому, щоб направити державну владу на проведення прагматичної політики, яка не допускає соціальних потрясінь. Однак допомога низам зовсім не була основною лінією державної політики. Мудрість одноособової князівської влади цілком визначає досягнення «цивільного миру» й соціальної стабільності. Князеві, зрештою, належить вирішальне слово у визначенні неправди. І він безапеляційно заявляє, що не бачив за все своє життя «праведника покинутим і нащадків його, що жебракують». Отже, на думку князя, маса нездолених не може розраховувати на державну допомогу та звинувачувати державу у власному неблагополуччі.

У формуванні владних відносин ідеал правди нерозривно пов'язаний з ідеалом «вільної волі». За всієї своєї привабливості ідеал «правди-волі» змушує суспільство духовно протистояти реальним законам держави. Так, у слов'янських мовах слово «справедливість» має той же корінь, що й «правда», «праведник», тоді як в англійській слово «справедливість» (justice) походить від латинського «закон». Це ключова відмінність у розумінні справедливості в слов'янських народів, у яких зіштовхнулися природне язичництво, стихійне бажання та православний аскетизм, успадкований від Візантії. Слов'янин вчинив справедливо тому, що несе правоту, правду в собі, а західна людина – тому що вчинила відповідно до зовнішнього закону, який може бути суворим, проте справедливим.

Правда – виправдання волі, що є вираженням правди, одна без одної вони не мають змісту. Ідеал «правди-волі», кристалізуючись у динаміку відносин між народом і державою, виявився в повсякденних політичних практиках. Так, у билинному епосі владні відносини мають договірний характер, заснований на вільній згоді, а не на обов'язку покори. Наприклад: «Улаштував князь Володимир бенкет і прийшов на нього незваний Ілля Муромець. Князь Володимир розсердився, наказав посадити його в лях і вморити голодом. А сильні київські богатири розсердилися отут на князя Володимира, вони незабаром сідали на добрих коней і виїхали вони у чисто поле: а не будемо ми жити більше в Києві, а не будемо ми служити князеві Володимирові» [2, с. 48].

В аналізі різних компонентів слов'янської правової культури ідеал правди є основним елементом її формування, оскільки цей архетип було зафіксовано в ментальній свідомості на найперших етапах становлення українського характеру. Будучи уособленням переваги людини на землі, ідеал правди, крім того, є необхідним чинником, що формує уявлення й переконання про те, що саме ідеал правди є невідчужуваним надбанням людського роду.

Висновки.

Таким чином, укорінившись у слов'янській ментальності з язичницьких часів, постійний пошук правди трансформувалася в традицію, пов'язану з утопічним уявленням про соціум загалом. Крім того, це впливає також на формування уявлень у багатьох слов'янських країнах про самих себе як про православні країни, що несуть правду Божу. Носії правди у зв'язку із цим наділяються низкою таких якостей, як заперечення

матеріальних цінностей, проживання духовного життя, рухливість і відкритість подвигу, здатність прийняти страждання за віру, постраждати за неї, аскетизм та служіння.

Поряд із правдою в православній культурі вагоме місце посідає ідея святості. Ідеал вищої правди є перетворенням ідеалу на святиню. XIV – XV ст. ознаменовані розвитком і ще більшим зміцненням ідеї святості, що відбилася в образі Святої Русі. Саме переконання жити «по правді», «по справедливості», «по совісті» були основними стимулами життя більшості людей того часу, що сприятливо позначалося на відродженні Святої Русі. Не будемо стверджувати, що ці прагнення властиві абсолютно всім слов'янським народам, однак заперечувати це в східних слов'ян не можна. Звичайно, незаперечним є вкорінення християнської парадигми в слов'янській культурі, однак відбулося це стихійно. Залучаючись до християнської культури, слов'янські народи придбали понятійний апарат для формування нових фундаментальних побудов із більш складною структурою. Серед таких запозичень – закон і законність, правда й справедливість, через які візантійська православна традиція висловлює правовий порядок.

Список використаних джерел:

1. Томсинов В.А. О сущности явления, называемого «рецепцией римского права». Вест-

ник Московского университета. Серия «Право». 1998. № 4. С. 3–17.

2. Библиотека литературы Древней Руси: в 15 т. / под ред. Д.С. Лихачева, Л.А. Дмитриева, А.А. Алексеева, Н.В. Поньрко. СПб.: Наука, 1999. Т. 2: XI – XII века. 555 с.

3. Ефимова С.В. Смыслы правды как формы социальной справедливости (на материалах русской культуры). Международные юридические чтения: в 2 ч. Омск, 2003. Ч. 1. С. 95–102.

4. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир. М.: Политиздат, 1987. 239 с.

5. Уткин Г.Н. Идея правды в отечественной правовой мысли: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория государства и права; история политических и правовых учений». М., 2008. 150 с.

6. Юрганов А.Л. Вера христианская и правда. Россия – XXI век. 1998. № 1/2. С. 94–124.

7. Ионов И.Н., Хачатурян В.М. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века. СПб.: Алетейя, 2002. 384 с.

8. Маслов Е.С. Образ правды в русских апокрифах как отображение социально-этического идеала народной культуры. URL: <http://www.ksu.ru/fil/kn2/index.php?sod=33>.

9. Тарановский Ф.В. История русского права / под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. М.: Зерцало, 2004. 272 с.

10. Федоренко Т.М. Влияние христианства на формирование правовой системы Киевской Руси з кінця X – по 40-ві роки XIII століття: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія і історія держави і права; історія політичних та правових учень». К., 2001. 211 с.

Статья посвящена анализу отражения в славянской правовой ментальности чувства правды. Показано, что идея правды была теснейшим образом связана с представлениями о справедливости, в том числе справедливости как законе власти. Выявлено, что в славянской правовой культуре термин «правда» шире понятия «право», поскольку является смыслом жизни – «жить по правде». Показано, что поиск правды, желание построить «государство правды» является одним из основных фрагментов в украинском национальном ментальном фонде.

Ключевые слова: славянское право, правовое наследие, правда, идеал правды, православие, справедливость, законность, византийское влияние.

The article is devoted to the analysis of the reflection of the feeling of truth in the Slavic legal mentality. It is shown that the idea of truth was closely related to the notions of justice, including justice as a law of authority. It is revealed that in the Slavic legal culture, the concept of truth is broader than the concept of law, since it is the meaning of life, i. e. “live by truth”. It is shown that the search for truth, the desire to build a “State of truth” is one of the main fragments in the Ukrainian national mental fund.

Key words: Slavic law, legal heritage, truth, ideal of truth, orthodoxy, justice, legality, Byzantine influence.